

ЗНАК І СИМВОЛ У СЕМІОТИЦІ С. ЛАНГЕР

Володимир Коновал

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: volodyakonoval@gmail.com

Досліджено семіотичні основи філософської концепції С. Лангер крізь призму концептів знаку, сигналу та символу. Встановлено принцип демаркації цих концептів. Розглянуто особливості символічної функції розуму та ролі ментальності в аспекті їхньої здатності впливати на зоосеміоз та антропосеміоз. Проаналізовано семіотичні чинники диференціації символічного процесу на дискурсивний та репрезентативний типи, а також визначено принципи їхнього функціонування. Запропоновано зіставлення концепції М. Полані “особистісного знання” та сфери репрезентативного символізму й обґрунтовано семіотичне підґрунтя їхнього часткового збігу. Семіотичне обумовлення та опосереднення життєвіту людини надає йому символічної цілісності й наповнює екзистенційними сенсами.

Ключові слова: символ, знак, символічна трансформація, дискурсивна символіка, репрезентація, ментальність, розум.

Однією з особливостей семіотики часто називають її міждисциплінарний характер. Міждисциплінарність піднесено до рівня позитивної настанови філософування. Відбувається це не тому, що семіотика намагається підняти свій авторитет за рахунок уже сформованих та розвинутих наук, а тому, що має потенціал до інтеграції цих здобутків у дещо більш цілісне і комплексне. Як стверджує Дж. Ділі, вона може бути “матрицею для всіх наук”. Однак перш ніж робити далекоглядні прогнози, варто застановитись на вже проробленому в напрямку інтегрування наявних досягнень. Семіотика намагається вийти за межі “сухої” науковості та поглянути на світ і знання про нього як на цілісність, яка потребує спільного знаменника. Такий знаменник пропонує С. Лангер і визначає його як символ.

Дослідженню антропологічної, ментальної та естетичної проблематики творчості С. Лангер присвятили свої праці Р. Інніс, Р. Аузаер, Б. Ланг, Д. Драйден та багато інших. Зокрема, Р. Інніс пропонує розгорнутий огляд семіотики С. Лангер, починаючи від її ранніх праць “Практика філософії” (1930), “Вступ до символічної логіки” (1937), “Філософія в Новому ключі” (1942) до “Відчуття і форма” (1953) та тритомної праці “Розум: есеї про відчуття людини” (1967–1982). Б. Ланг та Р. Аузаер критично розглядають філософські засади творчості С. Лангер і вказують на проблемні місця в концептуальній схемі визначення символу та його функціонування. Отже, *мета* статті – експлікація проблематики символу, знаку та значення в семіотиці С. Лангер у філософському контексті. Це також передбачає дослідження чинників процесу символічної трансформації та аналіз небезпек та аберацій при символічній інтерпретації світу.

Р. Аузаер зазначає, що в сорокових роках ХХ ст. поняття символу активно опрацьовували в різних дисциплінах, а тому існували значні відмінності між тим, що розуміє під символом психолог і, наприклад, логік. Для С. Лангер важливо було запропонувати таке найзагальніше визначення терміна “символ”, яке б дало логічні підстави для його раціонального витлумачення й розуміння [6]. Семіотика, зважаючи на етимологію слова (від грец. σημειωτικός –

такий, що має ознаки; σημεον – знак, ознака), оперує радше поняттям знаку, ніж символу. У Ч. Пірса та Ч. Моріса знак є посередником на всіх рівнях взаємодії людини зі світом, а знак-символ виступає найвищою ментальною формою здійснення такого опосередкування. С. Лангер проводить власну демаркаційну лінію між знаком і символом: знак ґрунтується на референції до конкретного позначеного об'єкта, тоді як символ є радше поліреференційний, оскільки залучає низку аналогій та асоціацій чуттєво-інтелектуального характеру, а отже, символ має дещо іншу структуру й спосіб існування. “Знак – це те, відповідно до чого виконується дія; а символ – це інструмент думки” [3, с. 60].

Із передмови до видання “Філософії у новому ключі” 1951 р. дізнаємось, що С. Лангер, ознайомившись із працею Ч. Моріса “Знаки, мова і поведінка”, слово “знак” замінила б на “сигнал”, оскільки “під словом “знак” мають на увазі будь-який носій значення, сигнал чи символ” [3, с. 6]. Тобто знак виступає принципом опосередкування, тоді як сигнал і символ вказують на ступінь складності цього опосередкування. Отже, її розділ “Логіка знаків і символів” у праці звучав би “Логіка *сигналів* і символів”. Р. Аузаер зазначає, що у праці “Відчуття і форма” (1953) знак розглянуто як інтегральний термін для сигналів та символів [6].

С. Лангер прагне цілісно схопити феномен людини як логічного розвитку розуму з тілесного, а отже, й унеможливити картезіанський дуалізм у всіх його трансформаціях. Розум є природним феноменом, тому знак як сигнал є характерним і для тварин, оскільки зароджується разом із рефлексами. Залежно від ускладнення нервової системи та відчуттів відбувається ускладнення сприйнятливості сигналів. Знак є найпершим проявом ментальності, а символ вершиною її розвитку на рівні людського розуму. Отож, ментальність формується як пристосування до навколишнього середовища [3, с. 30–31].

Людина, на думку філософині, відрізняється від тварини тим, що не потребує безпосередньої присутності джерела сигналів, а може абстрактно мислити і говорити про знак у будь-якому відношенні. “Знаки”, що використовуються завдяки цій здатності людини, є не симптомами явищ, а символами” [3, с. 32]. Застосування знаків життєво необхідне для всіх живих істот, але людський мозок, який еволюціонував до застосування складних символів, має первинну і перманентну функцію – символічну трансформацію [3, с. 30]. Вона є базовою потребою людини і полягає в творчому перетворенні досвіду. С. Лангер зазначає, що в розумі завжди є надлишковий запас символічного матеріалу і він трансформується навіть без свідомої мети. Процес символізації потребує завершення в зовнішній дії, що, власне, веде до формування таких феноменів, як ритуал, міф, мистецтво, наука, мова тощо.

Р. Інніс вважає, що символічна трансформація, тобто інтерпретація та конструювання символічного середовища, є антропосеміотичним аналогом до Пірсового поняття семіозу [8, с. 4]. Спільним у Ч. Пірса та С. Лангер Р. Інніс виділяє прагнення логічного обґрунтування семіозу чи символічної трансформації. Так, С. Лангер вибудовує розуміння символу через логічну форму як концепт і концепцію, як ментальну репрезентацію, а також абстрагування та аналогію як способи виокремлення формальної структури відчуттів та “впізнавання” концептів у потоці досвіду. Важливість ментальних образів наголошує Р. Інніс: “Усвідомлення образів не як речей, з якими можна мати справу чи зазнавати впливу, але як *символічних інструментів*, як первинних носіїв “значимості”, дає змогу людському організму абстрагувати та фіксувати світ, стабілізувати потік досвіду, що передує мові” [8, с. 6]. Так увиразнюється структура знакового процесу (семіозу), який передбачає три елементи: об'єкт, суб'єкт і сам знак, та структура символічного процесу, який має чотири елементи: суб'єкт, об'єкт, ментальна репрезентація (conception) та символ [3, с. 60]. С. Лангер наголошує, що, говорячи про речі, ми володіємо не речами як такими, а концептами (рос. “представлениями”), ментальними образами про них, тому що символи “мають на увазі” поняття, а не предмети [3, с. 57]. На її думку, концепт – це

формальна абстрагована структура, втілена у “концепції” в сенсі репрезентації через схоплення у зв’язку з персональним досвідом. Тому С. Лангер стверджує, що те, що всі адекватні концепції (ментальні репрезентації) повинні мати спільне, є концептом об’єкта. “Той самий концепт є втілений у багатьох концепціях. Саме *форма*, що виникає у всіх версіях думки чи уяви, може позначати у питанні певний об’єкт, форма, одягнена у оболонки чуття [iteguments of sensation] для кожного окремого розуму” [3, с. 67].

У “Словнику європейських філософій” у статті Conceptus зазначено, що “лат. “conspicere”, з одного боку, в буквальному розумінні позначав продукт чи іноді процес внутрішнього обмірковування; з іншого, – його етимологія (con-sapere: “разом схопити”) сама собою вказувала на поєднання множини елементів у єдиному сприйнятті” [1, с. 280]. Р. Інніс вказує на подібність із підходом І. Фреге до інтерпретації Vorstellung (психічних репрезентацій) та Begriff (концепт) [8, с. 41]. У семіотиці С. Лангер сприйняття як репрезентація ментальних образів є долінгвістичним та домисленневим і стосується символічного трансформування дійсності. Репрезентативний вимір є здійсненням концептів у концепціях немисленневого характеру, але їхнім спільним знаменником є символізм, концептуалізований через поняття абстракції та формальної аналогії.

Р. Лідді характеризує процес пізнання у філософії С. Лангер як “біполярну активність, в якій “концепти” наукового чи філософського мислення є суб’єктивним полюсом, “матерія” є об’єктивним полюсом, а певний тип бачення чи “поглядання” є посередницькою активністю” [8]. Власне, це “поглядання” в об’єктах їхньої подібності, наприклад вбачання у палаючій свічці символу життя, є не що інше, як абстрагування, що виступає предметом символічної трансформації. Це така собі “логічна інтуїція”, яка забезпечує розумінням увесь метафоричний світ людської діяльності [8].

Водночас важливо те, що логічна інтуїція стосується не лише сфери раціонального. С. Лангер, слідом за Е. Касіерером, прагне показати нерозривність чуттєвого і розумного, тому логічна інтуїція не вичерпується мисленням, а охоплює також відчуття: “Око і вухо виробляють свої власні абстракції і, відповідно, диктують свої власні форми сприйняття” [3, с. 83]. С. Лангер вважає, що абстракції, породжені органами чуттів, є первинними ментальними інструментами розуму. Вони є істинним символічним матеріалом, засобом розуміння, через функцію яких ми осягаємо світ речей і подій, які є історією цих речей [3, с. 84–85]. Отже, якщо якийсь досвід стає оформленим, то “там, де існує форма, існує і значення”, а отже, навіть найнижчі форми чуттєвості є предметом значення і конструктивними елементами символів розуміння [8, с. 20].

Специфікою репрезентативних символів як трансформованих відчуттів є їхня принципова недискурсивність. Ці символи не виражаються у мові, а залишаються ментальними репрезентаціями, трансформаціями та образами, вираженими в мистецьких, міфологічних, ритуальних, емоційних чи інших продуктах. Людська ментальність, що поступово розвивалась методом проб і помилок, фундаментально змінилась та перестає бути лише біологічною схемою. Говорячи про глибину символічної функції мозку, філософія стверджує, що тільки деякі продукти мозку можуть бути використані згідно із законами дискурсивного мислення [3, с. 41].

Символізація, за С. Лангер, є “домисленневою”, але не “дорозумною”. Розум є ширшим поняттям, ніж вербальне мислення, і передбачає існування символічного, яке не зводиться до дискурсивного схоплення в мисленні. Людина володіє досвідом поза дискурсивними формами пізнання, тому що “розум – це слизький суб’єкт; якщо одні двері зачинені, він шукає або навіть зламує інший вхід у світ; якщо одна символіка є не адекватною, то він хапається за іншу, для його засобів і методів не існує жодного вічного закону. ...Існує недосліджена можливість справжньої семантики за межами дискурсивної мови” [3, с. 79]. Якщо репрезентативні символи є предметом трансформації в розумі, то для нього все чуттєве стає матеріалом так само, як і все

вербальне. Репрезентативність полягає в тому, що всі “наші чуттєві дані є передусім символами” [3, с. 24]. С. Лангер вважає, що якби властивістю розуму було лише дискурсивне мислення, то все, крім продуктів останнього, вважали би помилкою, а це – сфера мистецтва, сновидінь, міфології, релігії і т. ін. Тому чуттєвість і мислення мають спільну підставу в символі. Більше того, поняття досвіду отримує символічну інтерпретацію на всіх рівнях, а відтак ми можемо говорити про символ як спільний знаменник для всієї людської діяльності.

Сфера презентативних символів видається співзвучною із поняттям “особистого знання” М. Полані. Філософ відкидає позитивістську абсолютизацію об’єктивності наукових методів на тій підставі, що метод не може механічно продукувати істинні знання, оскільки засадничим аспектом будь-яких об’єктивних знань є персональні “судження” [4, с. 56]. Останні, власне, ґрунтуються на значеннях репрезентативного характеру, які він характеризує як периферійне, неявне, приховане, імпліцитне знання, а спроби дискурсивного схоплення лише окреслюють сферу неявного та не можуть повністю його вилучити чи уникнути. Відтак усвідомлення об’єкта не обмежується тим, що мислиться на абстрактно-поняттєвому рівні, а виходить із чуттєво-емоційного як засадничого та необхідного елемента для цілісного схоплення і розуміння об’єкта. Тому М. Полані, як і С. Лангер, вважає, що сфера розуміння містить чуттєвість і не обмежується дискурсивним мисленням, а отже, існує потреба дослідження репрезентативної сфери засобами семіотики.

М. Полані стверджує, що наукове знання завжди є філософськи навантаженим, а тому “метафізичні проблеми” є наслідком “неявного знання” (або “відання”, що точніше відображає закладений сенс [2, с. 86–92]) чи репрезентативного символізму, елімінація яких позбавляє наукове знання його природного фундаменту в людських епістемологічних можливостях, які не зводяться до раціолінгвістичного схоплення. На думку філософа, ми віримо у більше, ніж можемо обґрунтувати, і відаємо більше, ніж можемо висловити. С. Лангер доповнює, стверджуючи, що “на різних стадіях мислення люди потребують різних видів упевненості у своїх переконаннях”, а впевненість цю дає сфера несвідомого чуттєвого символізму [3, с. 243].

Відмінність між підходами М. Полані та С. Лангер у тому, що неявне відання трактується як неформалізоване, тоді як для С. Лангер будь-яка чуттєвість оформлена, хоча й не має сталого, як у дискурсивних символів, значення. Більше того, неявне відання, за М. Полані, передує будь-якій логіці, яку філософ зараховує до сфери мислення. Для С. Лангер чуттєвість має свою раціональність (логіку), і розпізнати її можна через виражальні форми у мистецтві, ритуалі, міфі тощо. Проте як сфера явного знання та неявного відання, так і сфера дискурсивного та репрезентативного символізму перебувають у стані взаємодоповнення. Особистісне знання на рівні з чуттєво-емоційними символами супроводжують процес будь-якого пізнання, а презентативний символізм є основою інтуїтивного мислення.

“Жоден символ не вільний від необхідності логічного формулювання, від *концептуалізації*, яку він передає; однак простою і не менш великою його сутністю є його *значення*, як елемент, необхідний для розуміння цього символу” [3, с. 89]. Значення є не лише продуктом логіки і структури символу, але і досвідним конструктором. Для функціонування значення необхідний первинний чуттєвий досвід, який в історичному та соціокультурному процесах фундаментально ускладнюється. С. Лангер стверджує, що “символ і значення творять людський світ більшою мірою, ніж відчуття” [3, с. 29], оскільки відчуття забезпечують матеріал для символічної трансформації, а продукти такого процесу не мають аналогів у природі. Якщо типів символіки два – дискурсивний та презентативний, – то значення мають значно більше типів, а їхнє окреслення часто межує між двома типами символізму без явних ознак переваги [3, с. 250]. Отже, значення, за С. Лангер, постає через складні взаємовідношення символу, об’єкта

та людини, водночас залучаючи денотативні та конотативні потенціали як умови адекватного здійснення символу.

Символічна дійсність життєсвіту людини виражається в будь-якій діяльності, проте існує можливість домінування одних способів вираження над іншими. Наприклад, найрозвиненішою дискурсивною схемою філософія називає вербальну мову, яка фактично ототожnilась із сутністю людського як такого, залучивши до своїх чинників дискурсивне мислення. Якщо в тварин мова виконує несвідому, винятково сигнальну утилітарну функцію, то в людини завдяки символічній трансформації поглиблюються і посилюються суспільні зв'язки. Дійсність кардинально змінилась від часу інтенсивного застосування мови, а отже, змінився й статус та значення репрезентативних символів.

Дискурсивний символізм відрізняється від репрезентативного тим, що перший володіє мовленнєвим словником, граматиною та синтаксисом. Презентативні символи, як-от: образи, картини, кольори, звуки, не мають свого усталеного словника і синтаксису. Вони не можуть бути перекладені й визначені у термінах інших символів. Дискурсивні символи пов'язані з мовою, а презентативні – з відчуттями й слуховими та візуальними формами. Коли позитивісти вважали беззмисловими такі члени речення, як вигуки, приємники та інші, то С. Лангер стверджує, що вони охоплюють інший тип символіки.

С. Лангер критикує позитивістську настанову “вимагати щоразу більше знаків”, що відсилають до фактів, для витіснення символів у певних сферах людського духу. Символи, що ставлять на службу лише науки, роблять наше життя щоразу більше базованим на фактах, а отже, причиновість і детермінізм починають переважати спонтанність природного процесу символічної трансформації. Побудова картини світу винятково на фактах обмежує природну творчість людського розуму. Це призводить до інтелектуального перевантаження, шаленого технократичного прогресу й водночас веде до розриву між людиною і природою [3, с. 247]. А оскільки природа була першоджерелом символів і знаків, то цей розрив призводить до втрати опори в життєвому світі. Символ перестає бути значимим, тобто володіти сенсом, під тиском утилітарного сприйняття світу, який тотально насичується інструментальними знаками-сигналами, “за якими ми бачимо лише стільки, скільки нам потрібно”. Для виявлення гуманітарного потенціалу символічного світу, продукування оновлених сенсів і значень людина потребує постійного ментального залучення таких культурних артефактів, текстів і контекстів, які формуються під впливом доброзичливого комунікативного середовища й раціональних освітніх знань і практик.

С. Лангер у цьому контексті наводить приклади символів, що історично й особистісно “заряджені значенням”. Прикладом може бути хрест, який різноманітними способами вплетений у людське життя, тобто навантажений різноманітними значеннями, але часто втрачає своє священне значення. “Втрата старих універсальних символів уводить у небезпеку нашу безсвідому орієнтацію”, а отже, під небезпекою автентичність людського як такого, яке культивувалось сотнями років на символічному ґрунті природи. Символи нашої орієнтації у світі формують світогляд і життєрозуміння, тому відсутність глибокого розуміння призводить до помилок, найбільшими з яких є руйнація світоглядної орієнтації та деструкція життєдайних символів [3, с. 256]. Як стверджує С. Лангер, розум втрачає надійну опору і починає шукати нові значення для наповнення символів, а відтак і сенсу існування. Тому, власне, філософія є перманентним пошуком значень і сенсів.

Перешкоди здійсненню свободи символічної трансформації дійсності виражатимуться в помилках символічного характеру. Адже “свобода свідомості є умовою будь-якої персональної свободи” [3, с. 258]. Перешкодами можуть бути утиски, що накладаються з боку іншої дискурсивної мови й ведуть до втрати життєдайних, гуманістично зумовлених знаків, образів і

абстрактних понять. Це може призводити до патогенної дискурсивної репресії, що виражатиметься у викривленні персонально набутих, вистражданих сенсів та відповідної символічної форми емоційного та аксіологічного реагування на середовище й соціальну дійсність. Тому виникає потреба “інтелектуальної гігієни”, тобто постійного персонального критичного інтелектуального опору, який особа повинна чинити в своєму мисленні, репресивному, авторитарному, або суто владному символічному середовищу, що конституюється через гегемоністські репрезентативні й дискурсивні знакові системи. Адже втрата символічної ідентичності, що зумовлена прагненням свободи мислення й дії, тотожна втраті самої свободи, без якої свідомість людини стає носієм перверсивних сенсів та символів щодо її творчого покликання й автентичності [3, с. 259]. Нехтування автентичним символічним життєсвітом людини є порушенням її природного права на вільну, творчу інтерпретацію світу.

Отже, філософія С. Лангер, спираючись на здобутки теорії знакових систем, оновлює розуміння реальності, розкриваючи природні витoki творчого ставлення людини до дійсності.

Список використаної літератури

1. Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. К.: Дух і літера, 2011. Т. 1.
2. *Карась А.* Розуміння та співчуття як екзистенціали автентичної присутності людини в світі: за ідеями А. Шопенгауера // *Філософія Артура Шопенгауера та сучасність: колективна монографія.* Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2012. С. 82–94.
3. *Лангер С.* Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства. М.: Республика, 2000.
4. *Полани М.* Личностное знание. М.: Прогресс, 1985.
5. *Шестаков В.* Эстетическая философия Сьюзен Лангер // *Философия в Новом ключе.* М.: Республика, 2000. С. 266–273.
6. *Auxier R.* Susanne Langer on Symbols and Analogy: A Case of Misplaced Concreteness? // *Process Studies*, № 26, 1998. P. 86–106. // <<http://www.anthoniflood.com/auxierlanger.htm>>.
7. *Dryden D.* Memory, Imagination and the Cognitive Value of the Arts. // *Consciousness and Cognition*, 13 (2004) P. 254–267. // <<http://www.anthoniflood.com/drydencognitivevaluearts.htm>>.
8. *Innis R.* Susanne Langer in Focus: The Symbolic Mind. Indianapolis: Indiana University Press, 2009.
9. *Liddy R.* Symbolic Consciousness: The Contribution of Susanne K. Langer. // *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association*, Vol. 44, 1971. P. 94–110. // <<http://www.anthoniflood.com/liddysymbolicconsciousness.htm>>.

SIGN AND SYMBOL IN S. LANGER'S SEMIOTICS

Volodymyr Konoval

*Ivan Franko National University of Lviv,
Universytetska Str., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: volodyakonoval@gmail.com*

The semiotic approach of S. Langer's philosophical concept through the prism of sign, signal and symbol notions is studied in this article. Demarcation principle of these concepts was established.

The characteristics of mind's symbolic function and role of mentality in aspects of their capacity to influence on zoosemiosis and antroposemiosis have been analyzed. The semiotic factors of symbolic process differentiation into discursive and representational types, as well as their functioning principles have been analyzed. The comparison of the M. Polanyi's "personal knowledge" concept and the domain of representational symbolism are proposed and the semiotic ground of their partial authentication has been identified. The semiotic conditioning and mediating of human lifeworld gives it a symbolic integrity and fills with the existential senses.

Key words: symbol, sign, symbolic transformation, discursive symbolism, representation, mentality, mind.

ЗНАК И СИМВОЛ В СЕМИОТИКЕ С. ЛАНГЕР

Володимир Коновал

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, Украина,
e-mail: volodyakonoval@gmail.com*

Исследовано семиотические основы философской концепции С. Лангер сквозь призму концептов знака, сигнала и символа. Установлено принцип демаркации этих понятий. Рассмотрены особенности символической функции ума и роли ментальности в аспекте их способности влиять на зоосемиозис и антропосемиозис. Проанализировано семиотические аспекты дифференциации символического процесса на дискурсивный тип и репрезентативный тип, а также определяет принципы их функционирования. Сопоставлено концепции М. Полани "личностного знания" и сферы репрезентативного символизма, а также обоснована их частичная сходность. Семиотическое обусловливание и усреднение жизненного мира человека придает ему символической целостности и наполняет экзистенциальными смыслами.

Ключевые слова: символ, знак, символическая трансформация, дискурсивная символика, репрезентация, ментальность, разум.

Стаття надійшла до редколегії 30.05.2013

Прийнята до друку 24.06.2013